

Talat Paşa: İttihatçılığın Beyni ve Soykırımın Mimarı

Hans-Lukas Kieser, Çev. Ayten Alkan

İstanbul, İletişim Yayınları, 2021, 408 Sayfa, ISBN:13-978-975-05-3062-3

Muharrem Selçuk ÜNAL*

Yazar, Osmanlı'nın son dönemleri ile Osmanlı sonrası'nın yerel, bölgesel ve küresel boyutları üzerine uzmanlaşan bir tarihçi ve Newcastle, Avustralya ve Zürih üniversitelerinde modern tarih profesörüdür. 2005'ten 2015'e kadar Basel'deki İsviçre-Türkiye Araştırmalar Derneği'ne başkanlık yapmıştır. “*World War I and the End of the Ottomans*” (2015), “*Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*” (2010), “*Vorkämpfer der neuen Türkei*” (2005), “*Der verpasste Friede* (2000, Türkçe de: “*İslanmış Barış*”, (2005, 5. baskı 2018, İletişim Yayınları), ve “*Der Völkermond an den Armeniern und die Shoah*” (2002, 3. baskı 2014) yayınları arasındadır. Kitap, Ayten Alkan'ın 2021'de çevirisi ile Türk okuyucusuna sunulmuştur. İçerik olarak, Talat Paşa'nın Nazırlık ve Sadrazamlık dönemlerinde Osmanlı'daki siyaset ve uygulamalar ile 1918 sonrası Avrupa'nın çeşitli şehirlerine gösterdiği faaliyetleri ile ilgilenenlere hitap etmektedir.

Kitap; Türkçe baskıya önsöz, önsöz, altı ana başlık ve sonsöz şeklinde içeriklendirilmiştir. Ana başlıklar: “*İstanbul, 1915: Bir İmparatorluğa Önderlik Eden Bir Devrimci*”, “*Vatansever İsyân ve II. Abdülhamid'e Karşı Oluşturulan Şebeke, Bir Komiteci ve Parlamentarizmin Güçlükleri*”, “*Savaşa Meyil ve Diktatoryal İTC İktidarı*”, “*Topyekûn Savaş Kuramı, İçeride Yıkım, Taraflı Ulus İnşası*”, “*Zafer ve Düşüş, Yalanlar ve Zorlukları Yenme Gücü (1917 – 1921) ve Sonrası*” şeklinde düzenlenmiştir.

Yazar, Türkçe baskıya önsöz bölümünde Talat Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin azametli parti lideri ve Balkan Savaşları sırasında kurulan tek parti rejiminin nazırı olduğu; Birinci Dünya Savaşı'nın ilk

* Emekli Kurmay Albay, e-posta: uselcuk884@gmail.com,

ORCID: 0000-0001-5784-4683

yarısında dahiliye nazırı mertebesinde Anadolu'daki Ermenilere soykırım uyguladığı; ikinci yarısında ise sadrazam olarak reformlara giriştiğine ilişkin bilgilere yer vermekte, ayrıca; kitabın 2018'de Princeton University Press tarafından yayımlanan orijinal versiyonun çok az genişletilmiş ve gözden geçirilmiş düzenlenmesi olduğuna işaret etmektedir.

Önsöz bölümünde yazar, Talat Paşa'yı Türk ulus-devletinin Kemal Atatürk'ten önce ilk kurucusu ve 1915 Ermeni soykırımının mimarı olarak göstermektedir. Her iki önsöz bölümünde de Tehcir Kanunu uygulamaları yazar tarafından soykırım olarak adlandırılmaktadır. Bu konuda okurların Osmanlı arşivleri, aynı alanda yazılan kaynak kitaplara müracaat etmeleri tavsiye edilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, *soykırım* sözcüğünün Osmanlı yönetiminin son yıllarında gerçekleşen toplu katliamları tanımlamak için doğru terim olmadığını belirterek bu sözcüğü kullanmayı reddetmektedir.

Yazar, kitabın birinci bölümünde Talat Paşa'nın biyografisi ve yükselişini ele almakta bunu temel hatlarıyla; 1908 devrimi, 1913 darbesi, İkinci Balkan Savaşı sırasında Edirne'nin geri alınmasını yazmakta ve Ziya Gökalp-Talat Paşa ilişkileri ve Türkçülük akımı ile Ermeni sorununun çözümüne ilişkin yapılan görüşmeler konu edilmektedir. Bu kapsamda; Erzurum, Van, Bitlis valilerine gönderilen genelgeler ile Talat ve Enver Paşa'nın girişimi ile Bakanlar Kurulu'nun 27 Mayıs 1915'de orduya "bütün muhalif hareketleri bastırma" ve şüphe durumunda "köy ve kasaba halklarını tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân ettirme" izni veren geçici kanuna yer verilmektedir. Hazırlanan kanun Enver Paşa vasıtasıyla müttefikimiz olan Almanya'nın Osmanlı büyük elçisi Wangenheim'a götürülür ve kabul edilir. Ancak yazar sunulan projenin "ayaklanma merkezlerinden birkaç huzur bozucu ailenin tahliyesi" birkaç Ermeni okulu ile gazetesinin kapatılması şeklinde olduğunu ifade etmektedir. Buna karşılık Alman diplomasisi ilke olarak hayatta kalan "Ermenilerin dönmesi ve mallarının iadesi düşüncesine sadık kalmıştır." şeklindeki tespitini incelemesinde paylaşmıştır.

İkinci bölümde, Talat Paşa'nın gençliğindeki sürgün hayatı ve ITC'nin oluşumu kaleme alınmıştır. Talat Paşa henüz genç yaşta vatansever ve darbecilik söylemleri ile kendini ön plana çıkarmıştır. Bu sebeple tutuklanıp Selanik'e sürülmüş ve burada Abdülhamit'e karşı İmparatorluğu koruma fikri pekişmiştir. Orijinal ismi Hilal Cemiyeti olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşunda öncüler arasında yerini almıştır. Aynı günlerde Mustafa Kemal'de Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Örgütünü kurarak Selanik'e gidip orada bir şube açmıştır. Bu iki cemiyet Selanik'te birleşmiştir. Bu cemiyetler 27 Eylül 1907 'de merkezi Paris'te bulunan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşerek ITC ismini almıştır. Cemiyetin liberal temsilcisi Prens Sebahattin: "...Memleketimizde ecnebi müdahalesi olmadan ıslahat yapabileceğimizi tasdik etmeliyiz. Biz ancak ecnebi devletlerden çekinerek bizimle yaşayan Hristiyanları muhafaza edebildik. Ecnebi devletlerden korkmasaydık bütün Hristiyanları, bilhassa Ermenileri, tek bir kişi bırakamayınca kadar katleddik." (s.55) söylemi dikkat çekicidir.

1877-78 Osmanlı-Rus harbi sonucu Ruslar İstanbul'a kadar ilerlemişlerdi. Bu harbin sonucunda yüz binlerce muhacir topraklarımıza gelmişti. İstanbul İngiliz Büyükelçisi Henry Layard: "*Rusların ilerleyişini izleyenlerin, onların açık hedeflerinin işgal ettikleri vilayetlerden Türk ırkını sürmek ve yerlerine Slav ırkını*

yerleştirmek olduğundan pek az şüphe olmuştur.” (s.57) açıklamaları o yıllar da Osmanlı topraklarının hangi hesaplarla karşı karşıya olduğunu göstermektedir.

Bu savaşın sonucunda 1878 Berlin Kongresi ile Balkanlar’da Sırbistan ve Karadağ bağımsızlığını, Bulgaristan özerkliğini kazanmış; Kars, Ardahan, Batum kaybedilmiştir. Bu antlaşma ile din özgürlüğü güvenceye alınmakta, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde iyileştirme ve reformun hayata geçirilmesi ile Ermenilerin, Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliğinin sağlanması garanti altına alınmakta ve Osmanlı vatandaşı Ermenilerin dış odaklı koruyucuları sahnede yerini almış olmaktadır.

Üçüncü bölümde, ITC’nin 1908 devrimi, 1909 ayaklanması ve Talat Paşa’nın politik yaklaşımları ele alınmıştır. 1908 devrimine giden yolda Talat Paşa ana sahne olan Makedonya ayaklanmasının baş mimarisi ve komitecisi olarak kaleme alınmıştır. Talat’ın 1909’da ise, ITC’nin ve Jön Türklerin lideri konumuna geldiğiyle ilgili ve beyin takımında birleştiği Dr. Nazım, Dr. şakir’den bilgiler sunulmaktadır.

Eylül 1908’de Prens Sebahattin ve ekibi liberal ideolojik görüşlü Osmanlı Ahrar Fırkasını kurmuştur. Birçok gazetecinin desteğini alan parti, ITC’nin karar organı olan Merkez Komite’nin gizliliği ve müdahalelerini eleştirmeye başlamıştır. O zamanlar ciddi bir muhalefet başlangıcı kabul edilmelidir. Ekim 1908 baharından itibaren diplomatik başarısızlıklar hüküm sürmesinin sonucu olarak, önce Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Avusturya Bosna-Hersek’i ilhak etmiş; Girit’te Yunanistan’a katıldığını ilan etmiştir. Bahis konusu gelişmelerden sonra, 1908 Ramazan ayında şeriatçı ayaklanma başladı. İstekleri anayasanın kaldırılması, şeriatın getirilmesi, sinema ve tiyatro salonlarının kapatılması ile Müslüman kadınların sokağa çıkmasının yasaklanması şeklindeydi. Okullu ve mektepli subaylar arasındaki gerilimler hat safhaya ulaştı. Akabinde 1909’da Volkan gazetesi ve İttihat-ı Muhammed’i Cemiyeti’nin kurucusu Nakşibendi şeyhi Vahdeti’ nin organize ettiği ikinci daha kapsamlı şeriat ayaklanması başladı. Alt kademelerde görevli subay ve askerler 12-13 Nisan gecesi ayaklanarak meclisi işgal etti ve kısa süre sonra da bunlara medrese öğrencileri de katıldı. O dönemde Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Ahmet Rıza Meclis Başkanı, Talat Paşa ise Başkan Yardımcısı idi. Ermeni Devrimci Federasyonu (ARF) Lideri Akruri, Talat ve Ahmet Rıza’yı evinde sakladığı, bir başka Ermeni de Nazım için aynı şeyi yapar. Bu tespitlerin dikkate değer, yorum ve teyit edilmesi gerekmektedir.

14 Nisan 1909’dan itibaren iki hafta içerisinde yirmi bin Ermeni’nin öldürülmesi ve kentin tamamen tahribatından söz edilmekte ve eş zamanlı Diyarbakır, Urfa, Elâzığ, Erzurum ve Erzincan’da aynı maksadı içeren olayların olduğu tespit edilmiştir. 15 Nisan’da Abdülhamit “*Allah’a şükür, İmparatorluğumuz Müslüman bir İmparatorluk, ebedi ve ulu şeriat bundan böyle daha mükemmelen riayet edilmesini emreden bir padişahlık fermanı ilan etmiştir.*” diyerek isyancılar için af ilan etti. Dokuz gün sonra da koltuğu Mehmet Reşat’a devretti. 23 Nisan 1909’da Mustafa Kemal’in de içinde olduğu Mahmut şevket Paşa komutasında harekât ordusu İstanbul’a gelerek kontrolü sağlanmıştır. İtibar kaybeden ITC tekrar güç kazanmıştır. 1909 şeriat ayaklanması önderi Vahdeti ’de Temmuz ayında infaz edilir. Ramber: “*3 Mayıs’ta sokaklarda meşum bir sessizlik hüküm sürüyordu...pek çok insan gece vuruldu...idamlar devam ediyor.*” (s.84) haberini yazmıştır. Talat, 1909 yaz sonu itibari ile Dahiliye Nazırı olarak tekrar güçlenmeye başlamıştır. Artık geleceğin sadrazamı olarak dillendirilmektedir. Yazar dönemin Padişahı V. Mehmet’i “*şen, iyi huylu ve arkadaş canlısı...komitenin talimatına uymak durumunda*” olarak kaleme almıştır. Aynı yılda Almanya’nın

Bağdat demiryolları için 100.000 Frank desteği daha sonra yapılacak ittifakın alt yapısını oluşturduğunu değerlendirebilir. Yazar kitabın bu bölümde Ziya Gökalp'e yer vermiş ve Talat'a peygamber gibi hizmet ettiğini vurgulamıştır.

Eserin dördüncü bölümünde 1911-14 yılları ITC'nin iniş ve çıkışları ele alınmıştır. Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Partisi kurulur ve başkanlığına Ferit Paşa gelir. 18 Ocak 1912'de Meclis dağılır yeni düzende Talat, Posta Telgraf Nazırı olur. Artık hem iktidar hem muhalefette İslami gericilik konusu siyasi manevra aracı olarak kullanılmaya başlanır. 16 Temmuz'da ise Mehmet Said ve kabinesinin istifasından sonra Gazi Muhtar Paşa, 21 Temmuz'da kabineyi kurar. Yazar bu durumu ITC'nin güç kaybı olarak ele almıştır. Bu arada Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan Balkan birliğini oluşturmuş, bu durumu Hüseyin Cahit ITC sözcüsü Tanin'de: "*Milletin hayatını ve mevcudiyetini meşgul eden tek bir fiil, tek bir tasavvur vardır: harp, harp, harp*" (s.128) dizeleri ile kaleme almış sonrasında 30 Ekim 1912'de Kâmil Paşa başkanlığında yeni kabine kurulmuş ve aynı dönemde İtalya ve Avusturya desteği ile Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiştir. Sonrasın da Balkan savaşı devam ederken Enver ve Talat Paşa önderliğinde Bâb-ı Âli baskını gerçekleşir. Bâb-ı Âli'nin basılma eylemi sonucu Harbiye Nazırı Nâzım Paşa öldürülür ve Sadrazam Kâmil Paşa'ya istifa ettirilmesi sonrasında Mahmud Şevket Paşa Hükümeti kurulur, İttihat ve Terakki Partisi yönetime tekrar hakim olur. Edirne'nin kurtarılması için bir fırsat değerlendirilmesi yapılarak Albay Enver komutasında organize edilen kuvvetle Edirne tekrar topraklara katılır. Bu kazanımla Talat ve Enver itibarlarını yeniden kazanmış olur. Yazar bu hamleyi ulusal kurtuluş savaşının miladı olarak değerlendirmektedir. (s.142) 1913' yılında artık Osmanlı ordusunda Alman generaller komutanın kritik makamlarına geçmiştir. Ocak 1914'de Enver Harbiye Nazırı olunca Rusya'nın Osmanlı'ya karşı tepkili tavrı başlar, bu süreçle ilgili ve olası gelişmeler ile I. Dünya Savaşı'na gidişin oluşturduğu alt yapı okuyucuların dikkatine sunulur. Enver'in bu makama gelişi doğal olarak Talat'ın otoritesine katkı sağlamakla birlikte; elde edilen güçle Talat, Enver ve Cemal Paşaların yaptıkları gizli toplantılar sonucu 200.000 'e yakın Rum vatandaşımızın Yunanistan'a gönderildiğine dair bilgiler eserde yer almaktadır. Bu tespit tekrar teyit gereken iddialar olarak ele alınmıştır. Yine yazar, Talat'ı örgütleyici olarak baş rolde nitelendirip güç kazandığına dikkat çekmektedir.

Kitabın beşinci bölümünde I'nci Dünya Savaşı'na giden süreçte Talat, Doğu sorunu ve Filistin ele alınmıştır. Bu yıllarda 1913 darbesi, Edirne 'nin geri alınması ve Müslüman göçmenler lehindeki siyasi başarılar Talat'ın itibarını kuvvetlendirmiştir. 6 Ağustos 1914'te, Cavit Bey'in ısrarı üzerine altı yeni koşul ile 2 Ağustos tarihli antlaşmasına adapte edilmesi sağlanarak iki Alman gemisinin Karadeniz'e girmesine müsaade edilmiş ve Osmanlı harbi kabul etmiştir. Aynı dönemde yazarın ITC peygamberi olarak adlandırdığı Gökalp için yazdığı üzere artık savaş başlamıştır: "*Hakkı'nın muradı, halktan fırladı, Açtık cihadı, Allah'ü Ekber...*" (s.181) bu karar üzerine 14 Kasım 1914'de genel harp ilan edilmiş ve üç milyon erkek askere alınmıştır." Yazar, "*Bu erkeklerin yaklaşık dörtte biri ya savaşırken ya da hastalıktan öldü, yarım milyonu firar etti ve yaklaşık 250.000'i de tutsak alındı.*" ifadeleriyle eserinde bu duruma vurgu yapmıştır. Aynı günlerde yazara göre din çizgisinin ön plana alınarak dinin uygulamaya geçirildiğine ilişkin algı oluşturulduğu belirtilmekte ve bunun sonucu olarak; Hıristiyan malları, kadınları ve çocuklarının katliamının adeta adil olduğu

söylenmektedir. O dönemde Ermeni ve Süryaniler de artık savunma konumu almışlardır. Bu gelişmelere paralel olarak Erzurum ve civarında meydana gelen olaylardan sonra Van Ermenilerine yardım için Rus müdahalesi gerçekleşmiş ve geri çekilmeleri sonucu bölge adeta kaos ortamına dönmüştür. Karşılıklı intikam maksatlı müdahalelerden sonra I. Dünya Savaşı içinde olan Osmanlı'ya 1914 Aralık sonu ve 1915 Ocak arası Enver Paşa komutasında gerçekleştirilen ve hüsrarla sonuçlanan Sarıkamış harekâtı tam güç ve moral kaybına neden olmuştur. Bu durum aynı zaman da Talat'ında güç kaybı anlamına gelmektedir. Bu dönemde Van'da Ermeni ihtilalinin yaşanması okuyucuların dikkatine sunulur. (Taha, Akyol, *Ortak Acı 1915, Türkler ve Ermeniler*, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2009, s.64)

18 Mart ve 25 Nisan'da müttefiklerin neredeyse eş zamanlı Çanakkale deniz ve kara girişimleri ile maksatların ne denli Osmanlı'nın aleyhine olduğu dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Yazar, bu zaferden sonra Talat tekrar itibar kazanarak Vanlı ARF lideri Varmayan'ı etkisiz getirdi, derken Mustafa Kemal'in bu dönüm noktasında askeri dehasına ilişkin yazarın herhangi bir atfına rastlanmamaktadır. Mayıs 1915'te Talat, Tehcir Tahliye Planını uygular. Bu uygulamayla ilgili olarak yazar: “...Suriye çöllerinde ölecekleri yere gönderildiler.” Ayrıca Talat'ın mutlak politikası “*Ermeni ırkını Türk İmparatorluğu'ndan kazıyordu...Artık bir Ermeni sorunu yoktur.*” (s.220) söylemlerinde bulunmuştur. Osmanlı arşivleri ile teyidi gereken ciddi iddialarda bulunduğu kanaatine varılmıştır. Tehcirin genel olarak Doğu Anadolu ve Batı Anadolu ağırlıklı yapıldığı Temmuz- Ekim döneminde gerçekleştirildiği belirtilerek Diyarbakır'da Süryanilerin yarısından fazlası ile Bitlis'te 1915'ler de on binlerce Süryani'nin de aynı olayları yaşadığına eserde yer vermiştir. Böylelikle, Doğu'daki Ermeni ve Süryani Hıristiyanların çoğunluğu ona göre: “*1915 bahar sonlarından sonbahara gelene değin ya katledildiler ya da tehcir edildiler. Bütün Ermeni mal varlığı devlete veyahut Müslüman nüfusa geçti. Kültürleri, dinleri ve dilleri de içinde olmak üzere Ermeni varlığı ortadan kalktı. Temmuz 1915'e gelindiğinde, başkenttekiler hariç olmak üzere bütün Ermeni gazeteleri yasaklanmıştı ve Doğu Anadolu'da kalan Ermenice konuşan insanlar da bütün iletişimlerinde sadece Türkçe kullanmak zorundaydılar.*” (s.225) Bir başka çarpıcı iddia ise, Ermenilere karşı işlenen suçlarla ilgili olarak tek bir dosya bile resmi yargılamaya konu olmadı şeklinde eserde kayıt altına alınarak; Talat'ın planı olarak Diyarbakır ve Erzurum merkezli olmak üzere Anadolu ve Kuzey Suriye'yi kitlesel suçların arenası olarak ilan etmesidir. İlave olarak, 1916'da Doğu'da bazı vilayetlerde Kürtlerin güvenilmezliği, tedbirler alınması gerekliliği ve ihtiyaçlarının Ermenilerin mal varlığından karşılanması gibi hususlara eklemeye yapmıştır. Urfa'da yerinden edilen (Tehcir) binlerce Kürt vatandaşımızın kıtlık kurbanı olduğu yazılmaktadır. Bu tespitler kabul edilemez bir iddia olarak değerlendirilmekte, okuyucuları tekrar Osmanlı arşivleri ve tarihçilerimizin araştırmaları ile karşılaştırmalı incelemesi tavsiye olunmaktadır. 27 Mayıs Tehcir Kanunu üçüncü ve dördüncü ordu komutanlığı nezaretinde “bozguncu ailelerinin sınırlı tahliyesi” adı üzerine gerçekleştirildi. “*Ermenilerin vardıkları yerde nasıl yeniden iskana tabi tutulacakları, eski vaziyetlerine uygun malların onlara sağlanacağı ve yeni yerleşimlerin Bağdat Demiryolu'ndan en az 25 kilometrelik bir mesafede olması izah edildi.*” (s.252, Arşiv belgeleri) buradan planlı yer değişikliği olduğunu anlaşılmaktadır. Eserin diğer bir bölümünde yazar: “*yerlerinden edilmiş insanların herhangi bir surette evlerine dönüşünün ve mallarına kavuşmaları ihtimalinin katı olarak dışlandığı açıklığa kavuşmuştur.*”

Bahsedilen kanun ve düzenlemeler, Ermeni mallarıyla ilgili olarak nasıl bir muamelede bulunulacağı hususunda hükümete tam bir serbesti tanımıştır. İlk derece mahkemesinin kararına karşı temyize gitme imkânı da yoktur.” demektedir. (s.253, Kaynak gösterilmemiştir.) iddianın kaynağı olmamaktadır.

Kitabın altıncı bölümünde, Talat’ın yeniden Sadrazam oluşu ile ölümü arası 1917-21 yılları arası iç ve dış olaylar ele alınmıştır. Ekim 1915’ten itibaren Hariciye Nazırlığı ile Sadrazamlığı yürüten Said Halim Paşa’dan Talat Sadrazamlığı teslim almış olup, hem Sadrazam hem Dahiliye Nazırlığını artık beraber yürütecektir. Bu bölümde, ulusal Kurtuluş Savaşının miladının 1913 (Edirne’nin ele geçirilmesi) ile başladığı, 1915 (Gelibolu) ile doruğa ulaştığı yinelenmektedir. Talat ile Mustafa Kemal arasında özel görüşmelerin yapıldığından bahsedilmektedir. Yine bu ilişki kapsamında, Karadeniz’de konuşlanmış Rum çetelere karşı asayişin sağlanması maksadıyla yapılan Nurettin Paşa (sakallı) ile gerçekleştirilen harekattan bahsedilmektedir. Yazar bu faaliyeti “*Türk ulusal kurtuluş savaşı*”nın ilk askeri tedbiri olarak ele almıştır. Birinci Dünya Savaşı devam ederken Sykes- Picot ve Sazonov planları ile savaş bitiminde oluşturulması düşünülen Fransız-Ermeni birliği ele alınarak Talat’ın M. Kemal ile yazışmalarına değinilmektedir. 3 Aralık 1918 Brest- Litovks Antlaşmasını sonucu kazanılan üç Kafkas ilimizin geri alınmasını sağlayacak ön zafer; Batum Antlaşması ile elde edilen toprak kazanımlarından bahsedilmektedir. Yazar, Rusların Erzurum ve Erzincan’dan çekilişi sürecinde Ermenilerin; Kars ve Ardahan’ın ele geçirilmesi sırasında Türklerin kıyımlarını ele almış, sonrasında Ziya Gökalp’e yer ayırmıştır. Gökalp’i İslam-Turan sentezinde siyasi ağırlıkta ele almış ancak 1918’lerde Gökalp’in dergisinde yazdığı makaleden alıntı yaparak yeni çizgisine vurgu yapmıştır. “*Siyasi değil de kültürel*” yaklaşımlarını öne çıkarmıştır. Yazarın bu tespitine katılıyoruz. Sonrası Türkiye Cumhuriyeti milliyetçilik esası bu çizgide tespit edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı mağlubiyeti sonucu Almanya ile Talat’ta mağlup olmuştu. Almanya ziyaretinin ardından yurda döner, istifası 13 Ekim’de basından ilan edilir ve görevi Ahmet İzzet Paşa’ya devreder. 1 Kasım 1918’de son ITC kongresinde veda konuşmasını yaparak Osmanlı Devleti ile resmi olarak bağını koparır. 1-2 Kasım 1918’de üç eski bakan Enver, Cemal ve Talat Paşalar Sivastopol’e geçer. Üç eski paşa, bir süre sonra veda mektuplarını yurda gönderir ve Talat Paşa Berlin’de, Enver Paşa Kafkaslar ve Türkistan ’da yaşamaya ve mücadelelerine yurt dışından devam etmeye karar verir.

Yeni Sadrazam İzzet Paşa kısa süre içerisinde yargılanmaları için iadelerini talep etmiştir. İade edilmeyen paşalar için İstanbul’da kurulan askeri mahkeme tarafından 5 Temmuz 1919’da gıyaplarında idam cezası verilmiştir. Eserin geriye kalan kısmında yurttan ayrılan ittihatçıların Enver-Cemal-Talat Paşaların Anadolu’da milli mücadeleyi destekledikleri ve irtibatlarını devam ettirdiklerine vurgu yapılmaktadır. Yazar: “*1920 yılı itibariyle İslamcı devrimci komite merkezleri pek çok yerde kurulmuştu. Bunlara eski ITC liderleri başkanlık ediyordu. Berlin’de Talat, Bakü’de Bahattin Şakir, Afganistan’da Cemal... Moskova ’da ki Merkez Komite ’ye de Enver’le Nazım...*” (s.361) diye dönemin yurt dışı faaliyetlerini tasvir etmektedir. Ayrıca Talat ve M. Kemal’in Anadolu ve Anadolu dışında Türk ve Müslüman dayanışması, Halife’nin propaganda gücüne olan ihtiyaç ve Bolşevik desteği konusunda fikir birliğinde olduğu belirtilmektedir. Sonrasında Talat, 15 Mart 1921’de Almanya’da evinin yakınlarında Soghomon Tehlirian adında bir Ermeni tarafından kırk yedi yaşında iken vurularak öldürülür. Katil Berlin mahkemesinde yargılanması sürecinde psikiyatriye sevk edilir sonunda

beraat eder. Bu süreci yazar Almanya'nın katilin arkasındaki örgütlenmenin ortaya çıkarılmasından kaçındığı şeklinde yorumlamış ve bu görüş tarafımızdan da uygun değerlendirilmiştir. İnsanlığa karşı işlenen suç kapsamında olayın üzerine gidilmesi gerekirdi. Eğer bu gerçekleştirilmiş olsaydı büyük bir kazanım elde edilmiş olacaktı. Bu yorumlamanın uluslararası stratejik kazanımlar açıdan ele alınması uygun olacaktır.

Sonuç olarak; yazar, 177 kaynaktan oluşan 408 sayfa ile bir eser sunmuştur. Kaynaklar arasında günlüklere yoğun olarak yer verdiği dikkat çekmiştir. Bu eser öncelikli olarak akademik düzeyde tarih bilgisine sahip olanlara hitap etmektedir. Bu alanla ilgilenen diğer okurlar için farklı kaynakların desteğinde kitabın analizi tavsiye edilebilir. Yazım tekniği olarak tam bir kronolojik sıra takip edilmediği görülmektedir. Eleştirel ağırlık merkezi, kitabın isminde yer alan "Talat Paşa soykırımın mimarı" nitelendirmesi üzerine olacaktır. Halihazırda zaman zaman krizlere sebep olan uluslararası iddiaların merkezindeki "sözde soykırım" meselesinin adı, yazar tarafından "soykırım" olarak ilan edilmiştir. Bu ifadenin yerine "ortak üzüntüler" vb. adlandırmanın uygun olacağı değerlendirilmiştir. Konu kapsamında, detaylı tarihi değerlendirme yapılırken, 1876 Osmanlı Mebusan Meclisi'ne İttihat Terakki Cemiyeti'nden aday olup 12 Ermeni mebusun seçildiği okurların dikkatine özenle sunulur. (Taha, Akyol, *Ortak Acı 1915, Türkler ve Ermeniler*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s.46-47)